

Тыва дыл эртеминге ажылчын программаның тайылбыр бижии

Тыва дыл эртеминиң ажылчын программазын дараазында нормативтиг эрге-хоойлу документиленге даянып кылган:

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-ниң хүнүнде немелделер болгаш өскерилгелер киригени-биле Федералдыг хоойлу “Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу”;
2. 2010 чылдың декабрь 17 –де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнин кол чадазынын федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;
3. 2021 чылдын март 22-де №115 дугаарлыг “Кол ниити өөредилге программаларынын – ниити эге өөредилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын органиастаар болгаш күүседип кылып Чурумну бадылаар дугайында” РФ-нын Чырыдышкын яамызынын дужаалы; (2021 чылдын апрель 20-де № 63180 дужаал-биле бүрүткеттинген)
4. Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарына «төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазына (К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар) даянып тургускан чижек программазын удуртулга кылган.
5. 2024 чылдың август 30-де №598 - од дугаарлыг дужаал-биле үнген муниципалдыг бюджеттиг өөредилге чери Кызылдын Ооржак Лопсан-Кенден Мижит-Доржувич аттыг №18 ортумак ниити билиг школазының өөредилге планы.

Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарына «төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазына (К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар) даянып тургускан.

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндэтин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарына таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу амыдыралда боттанмышаан. Тыва дыл өөредилгениң, культураның, күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадылады), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже сонгулдаларның дылы, албан-херек документиери эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырар; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына дүүштүр

тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүн ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөрөдилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнгөн: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медреселдиг номчулганы, аас чугааның утказын долугу-биле билип алырын, төрөөн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрөөн дылынга өөрөдилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрөөн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөрөдилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Сорулгалары:

- өөреникчилерге фонетика, лексика, сөс чогаадылгасы, грамматика (морфология, синтаксис), стилистикага тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерин практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин, чаңчылдарын хевирлээр;
 - шын бижиириниң, бижик демдектерин шын салырының быжыг чаңчылдарын бээр;
 - алган теориялыг билиглеринге даянып, программа негелделеринге дүүштүр боттарының бодалдарын аас, бижимел харылзаалыг чугаага илередири;
 - литературлуг дылдың нормаларына чаңчыктырар, сөс курлавырын байыдар, чугаазының культуразын бедидер;
 - ниитилел амыдыралына тыва дылдың ужур-дузанын, хөгжүлдизин, өске дылдар аразында ээлеп турар туружун бөдүүн билиглер-биле таныштырар;
 - төрөөн дылынга камныг, сонургалдыг, хандыкшылдыг болурунга кижизидер;
 - өөреникчилерни номга, шын, медреселдиг, аянныг номчуурунга сундулуг болурунга кижизидер, боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
 - мөзү-шынар, эстетика, күш-ажыл талазы-биле кижизидилгеге бүрүнү-биле ажыглаар;
 - харысалгалыг болурунга, өөрөдилгениң, күш-ажылдың сагылга-чурумунга кижизидер.
- Бо сорулгаларны чедип алырда, башкынын ниити культурлуг деңгелин бедидери, дыл эртеми, методика, ниити педагогика, ИКТ, чаартылгалар талазы-биле белеткелин үргүлчү бедидери, бодунуң хүлээлгезин харысалгалыг, чогаадыкчы ёзу-биле күүседери.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай туннелдер.

5 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадылгалар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр; – үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүн транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкенин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнун кадыг, мурнуу одуругнун чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкенин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;

- сөстүн үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзөр;
- бодунун болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң уjur-дузазын чугаалаар;
- тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндезилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;

- ниитилел амыдыралынга бижиктиң уjur-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүн уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;

- сөстүн тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүн дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);

- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүн морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүн дазылында дүлөй ажык эвес үннүн ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;

- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;

- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүн сан, арын, үе) тодарадыр;

- хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүн болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар;

- -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;

- сөстүн дөзүн шыяр;
- сөстүн дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүн уjur-дузазын билер;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүн дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;

- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң

- синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;

- кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг

- тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;

- чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;

Морфология. Чүве ады. Демдек ады

- морфологияның кол билиглерин тодарадыр;
- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр

- (чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);

- дузалал чугаа кезектерин таныыр;

- чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевири)

аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары)

аайы-биле тодардыр;

– тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүве аттарын тодардыр;

– чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;

– чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскертир;

– чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;

– чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;

– домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шын ажыглаар;

– адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домакка кол сөс болурун билир;

– тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгы кылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;

– чүве адындан демдек адын тургузар;

– укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганың демдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага

ажыглаар;

– шынарның демдек адының чадаларын (өйүндө, кошкадыр, күштелдирер), оларның уткаларын тодарадыр;

– -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын

тургузар;

– сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;

– тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан

аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш

бижиир;

– тыва дылда хемчег илередир сөстөрни шын ажыглаар;

– сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга ужур-дузанын тайылбырлаар, сан адының

киржилгези-биле нарын сөстөр болгаш фразеологизмнерни тургузар;

– чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

– аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин херек кырында ажыглаар;

– фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин чугаага херек

кырында ажыглаар;

– морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;

– аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин башкының дузаны-биле тодарадыр.

6 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

– төрөл дылдар дугайында тайылбырлаар;

– дириг болгаш өлүг дылдарның ылгалын тайылбырлаар;

– түрк дылдарны санап адаар;

Чугаа чорудулгазы болгаш ооң хевирлери

– кол болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар;

- чүгүртү азы улуг-каралап, таныжып база шинчилеп-сайгарып номчуур;
- номчааны чечен чогаал сөзүглелин сактып бижиир;
- аас болгаш бижимел монологтарны, чугааның сорулга болгаш болуп турар байдалының (чериниң) аайы-биле аңгы-аңгы темаларга диалогтарны тургузар;
- Лексикология болгаш фразеология
 - тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).
 - ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;
 - кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстер (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;
 - литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;
 - хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзөр;
- орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;
- фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
- үлегерлеп алыышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;
- Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы
 - кылыг сөзүнүң наклонениелериниң кожумактарын, болуушкун наклонениезиниң үе (эрткен үелер – шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг; амгы үелер – тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе болгаш болгалак келир үе), кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң, наречиениң кожумактарын таныыр;
- Морфология. Кылыг сөзү. Наречие. Ат орну
 - грамматиктиг утказының болгаш морфологтук демдектериниң аайы-биле кылыг сөзү, наречие, ат орнун өске чугаа кезектериниң аразындан ылгап таныыр;
 - кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтук демдектерин болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
 - бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн, кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлерин тодарадыр;
 - кылыг сөзүнүң эге хевирин тодарадыр;
 - нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн тургузар, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаар;
 - чогаадылга кожумактары-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
 - наречиени өске чугаа кезектеринден тургузар;
 - кылыг сөзүнүң наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар;
 - болуушкун наклонениезиниң үелерин тодарадыр: эрткен үе (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үе (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе)

– наречиениң бөлүктөрүн тодарадыр: үениң, туруштун, сорулганың, ылдагаанның, кылдының аргазының, хемчегниң.

– наречиелерни тургузар, оларны шын бижиир;

– ат орнунуң бөлүктөрүн тодарадыр: арынның, айтырыгың, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат

оруннары;

– ат оруннарын өскерттир (сан, падеж, арын);

– тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиир;

– силер, болар деп ат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар;

– кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар.

– кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Синтаксис

– кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

– сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр;

– домакта логиктиг ударениени тодарадыр;

– сөзүглелден бөдүүн домакты тывар; делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны чижектерге көргүзөр;

– чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын болгаш алгы домаан тодарадыр;

– бөдүүн домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; домак кезигүүнериниң кандыг чугаа кезээ-биле

илереттингенин тодарадыр;

Культура речи

– тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагыыр.

7 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

– бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга,

чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага

хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;

– харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

– сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;

– сөзүглелдин делгеренгей болгаш кыска планын тургузар;

– кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

– кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастие тодарадыр;

– причастиениң болгаш деепричастиениң грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин,

синтаксистиг ужур-дузазын тайылбырлаар;

– причастиениң үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;

– тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттыштак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар

деепричастиелер;

– сөзүглелден причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни тодарадып тывар;

– причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

- өттүнүг сөстөрүн тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;
- өттүнүг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыыт-дааш, үн өттүнөр сөстөр, хевир-дүрзү өттүнөр сөстөр,
- минниишкин илередир сөстөр;
- өттүнүг сөстөрүн тургузар; өттүнүг сөстөрүнүн дузазы-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
- өттүнүг сөзүнүн составтыг кылыг сөзү тургузарынга ужур-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;
- эдеринчилернин грамматиктиг хүлээгелерин тодарадыр;
- дег, ышкаш деп эдеринчилернин дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерин тургузар;
- биле деп сөстүн эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;
- эвилелдерин таныыр;
- чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерин, чагырыштырбас эвилелдерин утказының аайы-биле
- бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;
- чоок уткалыг эвилелдерин аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
- артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдиреринин азы
- ылгаарының, даап бодаарының.
- чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- причастие, деепричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдин морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- аян сөстөрүн танып тывар;
- кижинин өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижинин сагыш-сеткилинин
- өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар;
- аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
- аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;
- Синтаксис
- сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
- сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- ийи чугула кезигүннүг болгаш чаңгыс чугула кезигүннүг домактарны ылгаар;
- домактын чугула кезигүннерин танып тывар;
- сөглекчинин хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг
- составтыг;
- сөглекчинин составында модальдыг сөстөрүн танып тывар;
- домактын ийиги черге кезигүннерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш
- капсырылга; үениң, туруштуң, кылдының аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегнин байдалдары;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;
- чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның
- домак, арын чок, ат домаа;
- чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның тургузар;
- долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
- домак сөстөрүн чугаага ажыглаар;
- нарынчттынган болгаш нарынчттынмаан домактарны тодарадыр;
- нарынчттынган домактарны ылгаар;

– чаңгыс аймак кежигүннерни, тускайлаан кежигүннерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг

бөлүглелдерни; адалгалар, киирилде сөстөр, киирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;

– чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;

– чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстөрүн тывар;

– чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;

– делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;

– киирилде сөстөр, киирилде домактарны ылгаар;

– нарынчылтынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;

– домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

8 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

– улустуң аас чогаалын, чечен чогаалының дылын ылгаар; тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн,

культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билер;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

– өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны тодарадыр: дорт болгаш доора чугаа; авторнуң сөстери;

– дорт болгаш доора чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин сагыыр;

– сөзүглелде өске кижиниң чугаазын танып тывар;

– цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

Синтаксис

– нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргаларны

ылгаар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны;

– сөс каттыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга)

тодарадыр;

– нарын домакты танып тывар;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ылгаар;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарның каттыжар аргаларын тодарадыр;

– чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тургузар;

– чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар;

– чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын тодарадыр;

– чагырышкан нарын домактың болгаш нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазын

кылыр;

– нарын синтаксистиг конструкцияны танып тывар;

– нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзааларны аңгылаар;

Пунктуация

– нарынчылтынган, нарын, дорт чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар;

– тире болгаш дефистиң ажыглалын ылгаар.

9 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктөрнүн орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш эрги моол бижиктерни ылгап билир;
- чоннун амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөрнүн сөзүглелде кирген утказын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;
- Сөзүглел
 - сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) аайы-биле сайгарар;
 - сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);
 - план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;
 - хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
 - бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунун тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;
 - сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;
- Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери
 - чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
 - чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
 - сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
 - аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
 - бодунун болгаш өске улустун чугаазында хажыттыңан чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

8-ки класстын календарь-тематиктиг планнаашкыны

№	Кичээлдин темазы	ша- гы	эрттирер хүнү, айы	
			план ёзугаар	херек кырында
Дыл дугайында ниити билиглер. Дыл дугайында эртемниң кезектери				
1	Кирилде кичээл. Бүгү делегейниң төрөөн дылдар болгаш тыва дыл хүнүнүн дугайында	1	06.09.	
7 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын				
2	Кылыг сөзүнүн хевирлери.	1	07.09.	
3	Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстери.	1	13.09.	
4	Нарынчылтынган домактар.	1	14.09.	
5	Нарынчылтынган домактарга бижик демдээ	1	20.09.	
6	Диктант «Куштар эмчизи»	1	21.09.	
Дыл дугайында ниити билиглер				
7	Частырыглар-биле ажыл. Тыва дыл болгаш улустун аас чогаалы.	1	27.09.	
8	Тыва дыл болгаш чечен чогаал.	1	28.09.	
9	Тыва дыл амгы үеде.		04.10.	
Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар				
10	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында билиг	1	05.10.	
11	Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнун сөстери болгаш бижик демдектери.	1	11.10.	
12	Доора чугаа.	1	12.10.	
13	Диалог, аңаа бижик демдектери.	1	18.10.	
14	Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери	1	19.10.	
15	Дорт чугаалыг сөзүглелди тургузары	1	25.10.	
16	Цитаталыг сөзүглелди тургузары	1	26.10.	
Синтаксис.				
17	Синтаксистин кезиктериниң дугайында билиг. Нарын домактын бөдүүн домактан ылгалы	1	08.11.	
18	Сөс каттыжышкыннарында синтаксистиг харылзаалар. Нарын домактын кезектериниң аразында каттыжар аргалары. Үн аянының дузазы-биле каттыжары	1	09.11.	
19	Нарын домактын кезектериниң кожумактар дузазы-биле каттыжары	1	15.11.	
20	Нарын домактын иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргалар. Нарын домактын кезектериниң эвилелдер дузазы-биле каттыжары	1	16.11.	
21	Аас чугаа культуразын хевирлээринге синтаксистин уjur-дузазы. Нарын домактын кезектериниң эдеринчилер болгаш артынчылар дузазы-биле каттыжары	1	22.11.	
22	Синтаксистиг харылзаалар, оларның хевирлери. Удурланыштырар харылзаалыг домактар	1	23.11.	
23	Деңнештирер харылзаалыг домактар	1	29.11.	
24	Аңгылаштырар харылзаалыг домактар	1	30.11.	
25	Катаптаашкын. Чагырышпаан нарын домактын синтаксистиг сайгарылгазы.	1	06.12.	
Нарын домак дугайында билиг.				
26	Нарын домак дугайында билиг.	1	07.12.	

27	Нарын домактарның бөлүктөрү: чагырышкан, чагырышпаан	1	13.12.	
Чагырышпаан нарын домак				
28	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.	1	14.12.	
29	Эвилелдер чок чагырышпаан нарын домактар	1	20.12.	
30	Диктант «Ажылдаан шаанар-биле улежип алынар»	1	21.12.	
31	Частырыглар-биле ажыл. Чагырышпаан нарын домактын бөлүктөрү	1	27.12.	
32	Деңежилге харылзаалыг чагырышпаан нарын домак.	1	28.12.	
33	Удурланышкак харылзаалыг чагырышпаан нарын домак.	1	10.01.	
34	Аңгылаар харылзаалыг чагырышпаан нарын домак.	1	11.01.	
35	Чагырышпаан нарын домакка бижик демдектери.	1	17.01.	
36	Катаптаашкын. Чагырышпаан нарын домактын синтаксистиг сайгарылгазы.	1	18.01.	
Чагырышкан нарын домак				
37	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг.	1	24.01.	
38	Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактын туружу	1	25.01.	
39	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактарнын холбажыр аргалары	1	31.01.	
40	Уенин тайылбыр домаа	1	01.02.	
41	Тодарадылганын тайылбыр домаа	1	07.02.	
42	Даар байдалдын тайылбыр домаа	1	08.02.	
43	Чөрүлдээнин тайылбыр домаа	1	14.02.	
44	Сорулганын тайылбыр домаа	1	15.02.	
45	Чылдагааннын тайылбыр домаа	1	21.02.	
46	Деңгелгенин тайылбыр домаа	1	22.02.	
47	Туруштуң тайылбыр домаа	1	28.02.	
48	Кылдынын аргазынын тайылбыр домаа	1	01.03.	
49	Чагырышкан нарын домактын синтаксистиг сайгарылгазы.	1	07.03	
Хөй кезектерлиг нарын домактар				
50	Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар	1	14.03.	
51	Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домактар	1	15.03.	
Пунктуация				
52	Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларнын ужур-утказы.	1	21.03.	
53	Бижик демдектерин ажыглаары	1	22.03.	
8 класска өөрөнгөн чуулдеринге быжыглаашкын				
54	Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар.	1	04.04.	
55	Синтаксистиг харылзаалар.	1	05.04.	
56-57	Эдертиг «Кескинди хлеб»		11,12.04.	
58	Частырыглар-биле ажыл. Нарын домак.	1	18.04.	
59	Чагырышпаан нарын домак.	1	19.04.	
60	Чагырышкан нарын домак.	1	25.04.	
61	Хөй кезектерлиг нарын домактар.	1	26.04.	
62	Пунктуация.	1	02.05.	
63	Диктант «Авам».	1	03.05.	
64	Частырыглар-биле ажыл. Нарын домакты бижимел чугаага ажыглаары	1	10.05.	
65	Нарын домакты аас чугаага ажыглаары	1	16.05.	
66	Нарын домактарлыг сөзүглелдерни бөдүүнчүдери	1	17.05.	
67	Бөдүүн домактардан нарын домакты тургузары	1	23.05.	
68	Туннел кичээл.	1	24.05.	

